

Inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben*

4. A mássalhangzós környezetben felbukkanó inetimologikus mássalhangzók bekerülése többféle okkal magyarázható: szerepet játszhatott a folyamatban az analógia, a hasonulás, de befolyásolhatták bizonyos hangfiziológiai folyamatok is. Ezekre a magyarázatokra az egyes hangok tárgyalásakor látszik célszerűnek kitérni, hiszen más-más tényezők indukálhatták a különböző fonetikai helyzetekben az egyes inetimologikus hangok viselkedését.

A) A feldolgozott adatállomány alapján a mássalhangzós környezet, főképpen a magánhangzó + mássalhangzó struktúra a helynevekben leginkább az *l* hang betoldódásának kedvezett. A szakirodalom az *l* betoldódását és kiesését egymással szorosan összetartozó hangtani folyamatoknak tekinti (LOSONCZI: NyK. 50. 1936: 240—51; NYÍRKOS, InetMsh. 135), s mint alább látni fogjuk, nincs ez másként a helynevekben sem. Tárgyalásukat épp emiatt csakis együttesen tartom elképzelhetőnek, noha nagyobb hangsúlyt a betoldódásra igyekszem fektetni. Akár egyik, akár másik irányú folyamatról szólnunk is azonban, utalnunk kell arra, hogy az *l* mozgása általában nem hagyta érintetlenül az előtte álló magánhangzót sem: a kiesése a magánhangzó nyúlásával, a betoldódása pedig (amennyiben hosszú volt) a megrövidülésével járt együtt. Ez alól a szabályszerűség alól akad ugyan kivétel, ezek száma azonban elenyésző.

Az *l* bekerülése szó belsejében elsősorban középső nyelvválású magánhangzók (*ó*, *ő*, *é*) mellett tűnik a leginkább általánosnak. Az ilyen helyzetű inetimologikus *l* hangot leginkább téves visszaütés magyarázza (vö. NYÍRKOS, InetMsh. 127—30), és nem csupán a közszavakban, hanem a helynevekben is: a *Garbóc* > *Garbolc*, *Csegőd* > *Csegöld* típusú nevek kapcsán KISS LAJOS hívja fel a figyelmet arra, hogy „más szempontból az efféle változás minősíthető téves visszaütésnek vagy reciprok hangfejlődésnek is” (FNNyFejl. 19).

A középső nyelvválású magánhangzó utáni pozíció nem egyforma mértékben érzékeny az *l* betoldódására, illetve kiesésére: az adatok igen nagy többségében ez a mozgékonyság a mély hangrendű *ó* ~ *o* mellett figyelhető meg. Noha az inetimologikus *l* a közszavakban is az *ó* helyébe lépő *ol* hangkapcsolatban a leggyakoribb (NYÍRKOS i. m. 127—30, 134), közel sem olyan nagy mértékű itt a fölnye, mint a helynevekben. Annak az okát, hogy az *l* miatt az *ó* mellett jelenik meg a helynevekben leggyakrabban — az adatokat szemlélve —, könnyen megérthetjük: az *l* betoldódásának leginkább szláv eredetű nevekben lehetünk szemtanúi, mégpedig túlnyomórészt olyan szláv nevekben, amelyek az *-ovъ* képzőt (l. ŠMILAUER, PřSI^{Top}. 28—9; KISS LAJOS, Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 109) tartalmazzák. Ennek a szláv képzőnek a magyar helynevekben *-ó-* felel meg.

Ami előtt az *ó* > *ol* (illetve *ol* > *ó*) változásnak, annak általánosabb törvényszerűségeinek a bemutatására rátérnénk, röviden említsük meg az *l* más magánhangzók melletti betoldódásának szórványos eseteit is. Az *ő* > *öl* változást a helynevekben leginkább a bennük található köznevek kapcsán figyelhetjük meg: *hőgy* > *hölgy* (1310: *Heulgku*, Veszprém vm.: FNESz.), *bőcs* > *bölcs* (1263/272: *Bulch*, Abaúj vm.: Gy. 1: 71) vagy talán *vőgy* > *völgy* (1330: *Narrasweulg*, Bars vm.: Gy. 1: 413, 428). (A közszavak etimológiájához l. TESz., EWUng.) Másutt (azaz tulajdonnévi lexémákban) alig-alig találjuk a nyomát, de ilyen például a végső soron a szláv *Bukovicá*-ból eredeztethető Heves megyei *Bekölce* ([1300 k.]/340/382: *Bukulche*: Gy. 3: 71, 1405: *Bekewlche*: FNESz.) vagy a *Csegő* személynév (1252: *Chege* szn.: FNESz.) *-d* képzős származékából alakult Szatmár

* L. MNy. 2004: 321—31.

megyei *Csegőd* (1332—4: *Chegud*: Cs. 1: 472, ill. MEZŐ—NÉMETH, SzabSzatm. 39) helynév későbbi-mai *Csegöld* hangalakja. Az *l* ideiglenes betoldódása *e + l* hangkapcsolatot hozott létre a *Csengő* ~ *Csege* személynév (1302: *Chenge* szn.: FNESz.) -*d* képzős származékából való mai *Csengőd*, régen *Csengeld* (1408/438: *Chengeld*, Fejér vm.: Cs. 3: 322) helynévben. Alsó nyelvválású magánhangzó mellett végképp csak elvétve találunk inetimologikus *l* hangot: a közszói előzményű Komárom megyei *Ács* ~ régen *Áles* (1297: *Alch*: Gy. 3: 402, illetve ugyanezen megyében, de más hely neveként 1392: *Alch Thezer*: Cs. 3: 103) vagy a Zala megyei szláv eredetű *Rigyác* ~ régen *Rigyalc* (1411: *Rygyalch*: Cs. 3: 98) < szl. *Rđavac* hn. példája azonban jelzi ennek a lehetőségét.

A korábbi *ó* (néha *o*) hang helyén az *l* betoldódása következtében *ol* hangkapcsolat keletkezik. Ez a jelenség tömegesen látszik ugyan a helynevek körében, ám az esetek mintegy felében csupán ideiglenesen következik be. Ezt láthatjuk például a szláv eredetű *Bakóca* régi *Bakolca* (1332: *Bokolcha*, Baranya vm.: FNESz.) < szl. *Bukovica* hn. vagy a hasonló etimológiai előzményből származó *(Ida)bukóc* régi *Bakolc* (1347: *Bakolch*, Torna vm.: FNESz.) < szl. *Bukovec* hn. helynévben, a *Dobódél* régi *Doboldél* (1386: *Doboldel*, Torna vm.: Cs. 1: 238) < szl. *Dubodiel* hn., a *Dobóca* régi *Dobolca* (1323>336: *Doboulcha*, Gömör vm.: Gy. 2: 494) < szl. *Dubovica* hn., a *Harnóc(puszt)* régi *Harnolc* (1472: *Harnolch*, Borsod vm.: Cs. 1: 172) < szl. *Hranovec* hn., az *(Alsó)hunkóc* régi *Hunkolc* (1409: *Hunkolch*, Ung vm.: FNESz.) < szl. *Hunkovce* hn., a Gömör megyei *(Gömör)lipóc* és a Sáros megyei *(Kecer)lipóc* régi *Lipolc* (1413: *Lypolcz*: Cs. 1: 140; 1367: *Felselipolch*: FNESz.) < szl. *Lipovec* hn., az *Ócsárd* régi *Olcsár* (1247/412: *Olchar*, Baranya vm.: Gy. 1: 351) < szl. *Ovčary* hn., a *Práznóc* régi *Preznolc* ([1183]/313/390: *Preznulch*, Nyitra vm.: Gy. 4: 447) < szl. R. **Preznovci* hn., a *Ratkóc* régi *Ratkolc* (1388: *Ratkolch*, Nyitra vm.: FNESz.) < szl. *Ratkovci* hn., a *Varbóc* régi *Varbolc* (1346: *Veorbolch*, Torna vm.: FNESz.) < szl. *Vrbovec* hn., a *Veskóc* régi *Viskolc* (1331: *Viskolch*, Ung vm.: FNESz.) < szl. *Viškovci* hn. helynevekben, a ma csupán völgy nevében *(Bitóci-völgy)* élő egykori *Bitolc* (1496: *Bytholcz*, Pilis vm.: FNESz.) < szl. *Bitovec* hn. településnévben, a személynévből alakult *Csábóc* régi *Csábolc* (1393: *Chabouch*, Zemplén vm.: FNESz., 1410: *Chabolch*: Cs. 1: 344) < *Csabó* (1237—40: *Chobov*: ÁKSz. 88) szn., *Csákóc* régi *Csákolc* (1463: *Czakolecz*, Hont vm.: FNESz.) < *Csákó* (1332: *Chakou*: FNESz.) szn. vagy esetleg *Čekovce* hn., *Gócs* régi *Golcs* (1470: *Golczpathaka*, Gömör—Kis-Hont vm.: FNESz.) < *Gócs* (1250 k.: *Gooch*: FNESz.) szn., *Ónod* régi *Olnod* (1296: *Olnod*, Borsod vm.: Gy. 1: 796) < *Ónod* (1211: *Vnud*: ÁKSz. 362) szn., *(Mária)pócs* régi *Polcs* ([1280 k.): *Polch*, Szabolcs vm.: Németh, Szab. 155) < *Pócs* (1275: *Pouch*: FNESz.) szn., *Ramocsaháza* régi *Ramolcsaháza* (1283: *Romalchahaza*, Szabolcs vm.: NÉMETH, Szab. 161) < *Ramocsa* (1266: *Ramacha*: FNESz. *Ramocsa*) szn. névalakulatokban, a ma pusztja nevében *(Barócs)* fennmaradt egykori *Barolcs* (1231: *Burulch*, Bars vm.: Gy. 1: 429) < *Barócs* (1219/550: *Boroch*: ÁKSz. 60) szn. településnévben, vagy a román eredetű *Rosztócs* régi *Rasztolcs* (1439: *Rasztolcz*, Arad vm.: Cs. 1: 743) < rom. *Rostoci* hn. helynévben.

Máig őrzí az inetimologikus *l*-et ugyanakkor a szláv eredetű *(Tisza)bábolna* (1215/550: *Bobona*, Borsod vm.: Gy. 1: 754) < szl. *Babina* hn., a *Dabolc* (1323: *Debouch*, Ugocsa vm.: FNESz.) < szl. *Dubovec* hn., a *Kartolc* (1156: *Kortouc*, Nyitra vm.: Gy. 4: 404, 1349: *Kartholc*: uo.) < szl. R. **Krtovci* hn., a *(Tunyog)matolcs* (1326: *Mathuch*, Szatmár vm.: MEZŐ—NÉMETH, SzabSzatm. 129) < szl. *Motučina* hn., a *Piskolt* ~ régen *Piskolc* (1329: *Piskolch*, Szatmár vm.: FNESz.) < szl. *Piškovec* hn., a *(Nagy)rajtolc* (1334: *Ratolch*, Szilágy vm.: FNESz.) < szl. **Ruchtovъcъ* hn., a *Rakolc* (1324/326: *Rakolch*, Zólyom vm.: Anjou-Oklt. 8: 163/320) < szl. *Rakitovec* hn., a *Varsolc* (13[41]: *Worsolch*, Kraszna vm.: Gy. 3: 522) < szl. *Vršovice* ~ *Vrševac* hn. helynév, illetve a személynévből alakult *Old*

(1406: *Old*, Baranya vm.: FNESz.) < *Ód* (1292: *Ood*: FNESz.) szn., *Olgva* (1256: *Ouga*, Pozsony vm.: FNESz.) < *Ógva* (1237: *Ouga*: uo.) szn., *Szolnok* (1075/+124/+217: *Zounuk*, Szolnok vm.: DHA. 216/17. sor) < *Szónok* (1213/550: *Zounuc*: ÁKSz. 320) szn.¹ névalak és a szláv helynévből vagy személynévből egyaránt magyarázható *Csaholc* (1387: *Chaholch*, Szatmár vm.: MEZŐ—NÉMETH, SzabSzatm. 38) < szl. R. **Čachovъci* hn. vagy *Csahó* szn. településnév.

Névhasadást eredményezett az *l* végleges, illetve ideiglenes betoldódása a szláv eredetű *Garbolc* (1339/348: *Gorbolch*, Szatmár vm.: Anjou-Oklt. 23: 119/232) és *Garbóc*-(*bogdány*) (1229/550: *Garbuc*, Torna vm.: FNESz., 1337/437//558: *Garbolch*: uo.) < szl. *Grabovec* hn. vagy a *Ragyóc* (1260: *Redyolcz*, Szepes vm.: FNESz.) és *Ragyolc* (1246/383: *Ragiank* [o: *Ragiauc*], Nógrád vm.: Gy. 4: 288, 1439: *Radocz* ~ *Ragyowcz*: Cs. 1: 105) < szl. *Rъdъavъcbъ* névpár esetében.

Nem dönthető el az inetimologikus *l* folytonossága a korai ómagyar kori *Papolc* helynévben (1302/390: *Popolch*, Abaúj vm.: Gy. 1: 129), a település ugyanis később ilyen néven nem szerepel. Feltétlenül megjegyzendő továbbá, hogy a névnek többféle etimológiája is lehetséges. Amennyiben egy szláv *Popovec*-féle helynév átvételeként magyarázzuk, a *Papóc* > *Papolc* változás a magyarban szabályosan ment végbe, s ez esetben az *l* valóban inetimologikus hang lehet. Amennyiben viszont egy szláv *Popelice*-féle név lehetett a kiindulópontja, benne az *l* etimologikus hangnak minősül. (L. mindehhez részletesebben TÓTH VALÉRIA, Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2001. 115—6.)

Az *l* betoldódása nemcsak az előtte álló magánhangzó minősége szempontjából lehet tanulságos: érdemes utalni arra is, hogy milyen (általában névvégi) mássalhangzó elé került be a szóalakba. Az inetimologikus *l*-et tartalmazó összes adat több mint felében (60%-ában) *-olc* ~ *-olcs* névvégződéssel találkozunk, azaz az *l* bekerülése a korábbi *-óc* ~ *-ócs* hangkapcsolatot bontotta meg. Elvértve akadhatunk viszont csupán *-olt* (1321>345/726: *Germolth*, Győr vm.: Gy. 2: 589) vagy *-old* (1386: *Doboldel*, Torna vm.: Cs. 1: 238) kapcsolódásra, s többnyire nem is névvégi helyzetben. E mögött a megoszlás mögött bizonyára elsősorban nem fonetikai okok rejlenek, azaz nem az artikulációs erőfeszítés mértéke befolyásolhatta azt, hogy az *l* a *c* elé gyakran, a *t* ~ *d* elé pedig alig-alig került be. Hiszen ha így lenne, akkor a közszavak körében is ugyanezzel a megoszlással kellene találkozunk. Ott azonban ennek lényegében az ellenkezőjét tapasztaljuk: az *ó* > *ol* módosulás az esetek több mint felében (54%) éppen a *t* ~ *d* előtt következett be, *c* ~ *cs* előtt ugyanakkor alig néhány szóban s csupán átmeneti vagy nyelvjárási alakként láthatjuk (vö. NYÍRKOS, InetMsh. 127—30). A fonetikai okok helyett a helynevek eredetbeli jellemzőire kell hivatkoznunk: az *l* inetimologikus betoldódása — amint ezt a fenti példaanyag szemléletesen jelzi — legnagyobb számban szláv eredetű helyneveket érintett, s a szlávban igen jellegzetes és gyakori helynévképző formáns — különösen az *-ovъ* képzővel együtt képzőbokrot alkotva — a *-bъcbъ* (~ *-bъca* ~ *-bъce*) (l. ŠMILAUER, PřSITop. 28—9), illetve a birtoklást kifejező *-ovitjo* ~ *-ovitji* (uo. 30). És minthogy az e képzők révén létrejövő szláv *-ovec* ~ *-ovci* stb. névvégeknek a magyarban szabályosan *-óc* felel meg, máris

¹ A *Szónok* személynévnek is vannak *Szolnok* adatai (vö. 1180 k.: *Zolnic* szn.: FNESz.), ami azt jelzi, hogy az inetimologikus *l* a személy- és a helynévbe egyaránt betoldódhatott. Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy a személynévnek a magyar *szó* főnévből való származtatása (ehhez l. FNESz.) mellett figyelembe vehetjük az esetleges szláv eredetet is: a személynév alapjául talán egy a *solъ* 'só' főnévből a *-nikъ* képzővel alakult foglalkozásnév ('sóbányász') szolgálhatott. E magyarázat szerint pedig a személynév *l* hangeleme etimologikus lehet, s nem az itteni sorban, hanem az *ol* > *ó* változás ideiglenes esetei között tartandó számon.

érthető, hogy miért a *-c* előtti (és az *ó* utáni) pozíció a legmegterheltebb az *l* betoldódását illetően is. Itt érdemes tenni egy fonológiai szempontú megjegyzést is: úgy vélem, az *-olc(s)* szóvéget — gyakorisága és egyúttal a közszókincsbeli ritka jelentkezése okán: a VégSz. szerint *-olc* végződéssel mindössze három lexémában (*piskolc*, *polc*, *nyolc*), *-olcs* végződéssel pedig csupán egyetlen tőszóban (*gyolcs*) és ezek összetételeiben találkozhatunk — jellegzetes helynévi fonológiai típusnak tarthatjuk.

Az adatok alapján az *l* bekerülésének kronológiai viszonyaira vonatkozóan is le-
szögezhetünk néhány megállapítást. Azok a helynevek, amelyeknek az elsődleges *l* nél-
küli és a másodlagos *l*-s hangalakja is adatolható (például 1393: *Chabouch*, Zemplén vm.:
FNESz. > 1410: *Chabolch*: uo.; 1156: *Kortouc*, Nyitra vm.: Gy. 4: 404 > 1349: *Kartholc*:
uo.; 1229/550: *Garbuc*, Torna vm.: FNESz. > 1337/437/558: *Garbolch*: uo.; 1113/337:
Turmuch, Nyitra vm.: Gy. 4: 474 > 1307/411: *Tarnulch*: Anjou-Oklt. 2: 70/145) éppen
úgy az *l* viszonylag későbbi (XIV—XV. századi) bekerüléséről árulkodnak, mint azok,
amelyeknek csupán az *l*-es formája dokumentálható az ómagyar korból (például 1347:
Bakolch, Torna vm.: FNESz., 1387: *Chaholch*, Szatmár vm.: MEZŐ—NÉMETH, SzabSzatm.
38, 1411: *Rygyalch*, Zala vm.: Cs. 3: 98 stb.). Korábban alig néhány névben jelentkezik
az adatok alapján az inetimologikus *l* (például [1243]: *Olcha*, Pest vm.: Gy. 4: 534,
1247/412: *Olchar*, Baranya vm.: Gy. 1: 351, [1280 k.]: *Polch*, Szabolcs vm.: NÉMETH,
Szab. 155, 1296: *Olnod*, Borsod vm.: Gy. 1: 796). De lényegében nincs ez másként a köz-
szavaknál sem, sőt: néhány viszonylag korai jelentkezés mellett, amit például a *bő* vagy
a *bölcs* korai személynévi előfordulásai ([1200 k.]/XIII.: *Beuldu* szn.: TESz., 1211: *Belch*
szn.: ÁKSz. 45) vagy a *boldog* évszázadokig egyedülálló 1263/466/476: *Boldogazzon-
kezy*, Bács vm.: Gy. 1: 224 adata mutathatnak (a helynevek alapján ugyanis ez utóbbi
lexémában az *l* csak az ómagyar kor végén honosodik meg, amit az is alátámaszthat,
hogy a szót igen gazdagon adatoló Jókai-kódexben egyetlen egyszer sem fordul elő a más-
odlagos, az *l*-et tartalmazó hangalak; vö. JAKAB LÁSZLÓ, A Jókai-kódex mint nyelvi
emlék. Debrecen, 2002. 52—3), többnyire az ómagyar kor utolsó századaiban vagy még
később bukkan fel az adatokban az *ó*, *ő* és *é* melletti, téves visszaütés eredményeként
betoldódó szeretlen *l* hang (a köznevek adataihoz l. NYÍRKOS, InetMsh. 127—31).
A kronológiai viszonyok tehát nemigen mutatják korábbinak az *l* közszavakba való be-
toldódását a helynevekbeli megjelenéshez képest, sőt: az adatok többsége alapján éppen
ennek a fordítottját gyaníthatjuk. Talán nem tévedünk sokat, ha feltesszük: az *l* inetimo-
logikus jelentkezése (néhány szórványos adatot nem tekintve) tömegesen a helynevekben
következett be először, mégpedig a középső nyelvállású *ó* (megrövidülve: *o*) utáni po-
zícióban. Ezt a feltevést támogathatja az is, hogy a másodlagos *l* jelentkezése mind etimo-
lógiailag, mind (a szóvégeket tekintve) hangszerkezetileg nagyon is homogén csoportot
érint: nagy tömegében ugyanis — emeljük ki újfent — a szláv eredetű és a szlávban
-ovec, a magyarban *-óc* végű helynevekben következik be. Az ily módon először a hely-
nevekben jelentkező *-óc* > *-olc* változás aztán modellt teremt a helynevek más hangkap-
csolódásainak, illetve a közszavak hangtestének a módosulásához is. Mindez azonban
egyelőre nem több alapos gyanúnál. Egyfajta bizonyosságot a közszókincs nagyobb adat-
állományának (például a kódexek szóanyagának) áttekintésével szerezhetünk. Ehhez jól
használható forrásanyagot nyújthatnak a JAKAB LÁSZLÓ irányításával megjelenő Számí-
tógépes Nyelvtörténeti Adattár sorozat darabjai. Az idő szűkössége miatt erre itt nem
vállalkozhattam, ám úgy vélem, egy ilyenfajta összevetésre a későbbiekben feltétlenül sort
kell keríteni.

Az azonban, hogy a fonetikai okok is szerepet játszhatnak a mássalhangzók betol-
dásában és főképpen kiesésében, igazolódik az előbbivel ellentétes irányú *ol* > *ó* vál-
tozásban. Az *l* kiesése (vagy másképpen: az előtte álló magánhangzóba való beleolvadása)

természetesen nem csupán az *o* melletti helyzetben figyelhető meg, hanem bekövetkezhet — igaz, a betoldódásnál látottakhoz hasonlóan ritkábban — minden olyan magánhangzó után, amely mellé bekerülhetett.

Középső nyelvállású magánhangzó mellől esett ki az *l* a szláv eredetű (*Vásáros*)*béc* (1332—7: *Belch*, Somogy vm.: FNESz.) < szl. *Bélec* ~ *Bielec* hn., (*Ipoly*)*szécsényke* (1243: *Zelchen*, Hont vm.: Gy. 3: 251) < szl. *Selčany* hn., a közel azonos etimológiai előzményre visszamenő *Szőc* (1272: *Zelch*, Veszprém vm.: Cs. 3: 112) < szl. *Sedlec* ~ N. *Selc* hn. és *Szőce* (1286: *Zelche*, Vas vm.: FNESz.) < szl. *Sedlce* ~ N. *Selce* hn. helynevekben (ez utóbbiak végső hangalakjának kialakulásában a labializáció is szerepet játszott), a *telkes* melléknévből alakult *Tékes* (1510: *Thelkes*, Baranya vm.: Cs. 3: 454) településnévben, valamint a személynévből származó *Béna* (1341: *Belna*, Gömör vm.: Gy. 2: 487) < szl. *Belina* szn., *Vékény* (1451—4: *Welkeny*, Baranya vm.: Cs. 3: 457) < ném. *Willekin* szn. ~ szl. *Vlken* szn. és *Vök* (1260/346: *Welk*, Pozsony vm.: FNESz.) < ném. *Welk* szn. névalakulatokban (utóbbi esetében ugyancsak számolnunk kell labializációval is), illetve a *Bölcs* (1263/272: *Bulch*, Abaúj vm.: Gy. 1: 71) < *Bölcs* (1211: *Belch*: ÁKSz. 45) szn. és a *Tengőd* (1138/329: *Tunguldi*, Somogy vm.: SZABÓ, DömAd. 14, itt Tolna megyeinek lokalizálva) < ném. R. *Thingold* szn. helynevekben. A *Bölcs* helynévhez egy további megjegyzés is kívánczik. Az alapjául szolgáló személynév végső forrása a *bölcs* község. Hangtani érdekessége, hogy a magyar nyelvbe bekerülő ótörök jövevényszó bizonyára **büyüci* alakú volt (a párhuzamos török alakokhoz l. LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 57), amiből a magyarban szabályos hangfejlődéssel **bücsi* > *bücs*, majd másodlagos *l* betoldódással *bülcs* ~ *bölcs* alakult (vö. TESz.). A szó tehát elsődlegesen nem tartalmazta az *l* hangot, de bekerülve a község esetében állandósult, míg a személynévi áttételen keresztül belőle alakult helynévben idővel a *Bölcs* hangalak rögzült. A XV. század második felében már találunk példát *l* nélküli, hosszú magánhangzós alakra: 1460: *Kysbewch* (Cs. 1: 344).

Elszörtan felső nyelvállású magánhangzó mellett is megtörténhet az *l* elmaradása, amint ez a szláv eredetű *Múcsony* (1219/550: *Mulchun*, Borsod vm.: Gy. 1: 791, 1275: *Muchun*: uo.) < szl. *Miličín* ~ N. *Milčín* hn., illetve a személynévből alakult *Kamut* (1295/423: *Kamawlt*, Békés vm.: Gy. 1: 508) < tör. *qamuldi* töből és a *Sarud* (1261/271: *Saruldeghaz*, Heves vm.: Gy. 3: 130) < *Sarolt* ([1200 k.]/XIII.: *Saroltu*: FNESz.) szn. helynevekben látható.

Alsó nyelvállású magánhangzó mellett maradt el az *l* a szláv eredetű *Gács* (1347: *Galch*, Nógrád vm.: Gy. 4: 243) < szl. *Galič* hn. és *Kánó* (1272/303: *Kalnou*, Gömör vm.: Gy. 2: 513) < szl. *Kalinov* ~ *Kalinovo* hn. vagy a személynévi eredetű *Bádon* (1323: *Baldun*, Kraszna vm.: Gy. 3: 509) < ném. *Baldun* (1283: *Baldun*: FNESz.) szn. és *Vát* (1226: *Wald*, Vas vm.: FNESz.) < ném. R. *Walt* ~ *Wald* szn. helynevekben.

Névhasadást eredményezett az *l* eltérő viselkedése a személynévi eredetű *Bucsu* (1236/XIX. sz.: *Bulchu*, Vas vm.: FNESz.) és *Bulcsu* (1321: *Bolchouu*, Bereg vm.: Gy. 1: 536) < *Bulcsú* (1138/329: *Bulsu*: ÁKSz. 71) szn., valamint a *Falkus* (1290—300: *Folkus*, Zemplén vm.: FNESz.) és *Fakos(puszt)*, (*Kis*)*fakos* (1356: *Folkusy*, Zala vm.: FNESz.; 1307/358: *Folkus*, Zala vm.: Anjou-Oklt. 2: 130/290) < *Falkos* (1158 k.: *Folcus*: FNESz., 1310: *Folkus*: Anjou-Oklt. 2: 445/1029) szn. helynevek esetében.

A zártszótagi *l* leggyakrabban tehát középső nyelvállású magánhangzók után esik ki, de — amint azt a fenti példák is jelzik — felső, valamint alsó nyelvállásúak után sem példátlan (a közsévak vonatkozásában l. még NYÍRKOS, InetMsh. 134). Az előbbieken látottakat azonban jócskán meghaladja azoknak a helyneveknek a száma, amelyekben az *l* elmaradása *ol* > *ó* változást okoz a hangalakban. Kellően nagy számuk okán így ismét

lehetőség adódik arra, hogy a zártszótagi *l* kapcsán általánosabb szabályszerűségeket fogalmazzunk meg.

Az *l* hang kiesése (vagy beolvadása az előtte álló magánhangzóba) jóval gyakrabban eredményez végleges hangalakot, mint a szavakba való bekerülése. Mindössze néhány olyan helynevet említhetünk — mint a személynévi előtagot tartalmazó Zemplén vármegyei *Kolcs(hosszú)mező* (1376: *Kochhozyumezew*: ComZempl. 48 *Dlhé Klčovo* alatt) < *Kolcs* (1342: *Kolch*: FNESz.) szn. vagy a *folt* 'rész, darab; embercsapat' főnévből származó Hunyad megyei *Folt* (1321: *Folth*: Gy. 3: 293) helynév —, amelyből csupán időlegesen tűnt el a likvida. Ez utóbbi névnek azonban ismert a névhasadás révén elkülönült, *l* nélküli változata is: *Fót* (1353: *Folth*: Gy. 4: 517) Pest vármegyéből. Nem tartozik ugyan szorosan ide, de hasonló ehhez az a változás, amelynek során a *j* olvad be az előtte lévő magánhangzóba. Helynevekben jelentkező példái a következők: *Bócsa* < *Bojcsa* (1436: *Boychazállás*, ? Kunság: FNESz.) < *Bojcsa* szn., *Dócs* < *Dajcs* (1392: *Nog-, Kisdaych*, Nyitra vm.: FNESz.) < szl. *Dojč* hn., (*Hernád*)*vécs*e < *Vejcse* (1234/243: *Weytha*, Abaúj vm.: Gy. 1: 154) < szl. *Vojča* szn., *Véke* < *Vejke* (1245/447: *Weyka*, Zemplén vm.: ComZempl. 209 *Vojka* alatt, 1265: *Veyke*: uo.) < szl. *Vojka* szn. stb.

Az *l* kiesése a többi helynévben véglegesnek látszik, legyen az szláv eredetű, mint a *Dóc* (1488: *Docz*, Csongrád vm.: Cs. 1: 680) < szl. *Dolac* ~ *Dolce* hn., a *Marócsa* (1332—5: *Morocha* ~ *Morolcha*, Baranya vm.: Gy. 1: 338) < szl. *Marolče* hn., a *Pócsa* (1332—5: *Polche* ~ *Poche*, Baranya vm.: Gy. 1: 370) < szl. *Poljče* hn. vagy (gyakorta német eredetű) személynévből származó, mint az *Ágóc* (1329: *Agolch*, Zemplén vm.: ComZempl. 8) < *Agolc* (1268: *Agolch*: FNESz.) szn., a *Bertót* (1320: v. *Bertholdi*, Sáros vm.: Cs. 1: 290, 1340: *Bertoth*: uo.) < ném. *Berthold* (1211: *Bertoldo*: ÁKSz. 51) szn., a *Bócs* (1274: *Bolchhyda*, Bihar vm.: Gy. 1: 604, [1291—4]: *Bolch*: uo.) < *Bócs* (1253: *Bolch*: FNESz.) szn., a (*Borsod*)*bóta* (1281/524/792: *Boltha*, Borsod vm.: FNESz.) < *Bolta* (1278: *Boltha*: FNESz.) szn., a *Bótrágy* (1270/272/476: *Boltrag*, Bereg vm.: Gy. 1: 535) < szl. *Boljedrąg* szn., az azonos etimológiai előzményből magyarázható *Csót* (1488: *Cholt*, Veszprém vm.: Cs. 3: 226) és *Csóta(puszt)* (1319: *Cholta*, Veszprém vm.: Cs. 3: 226) < *Csolt* (1295: *Chowlth*: FNESz.) szn. ~ *Csót* (1211: *Chot*: ÁKSz. 89) szn., a *Fotos(martonos)* (1407: *Fothos*, Háromszék vm.: FNESz.) < *Foltos* (1361: *Foltus*: FNESz.) szn., a (*Nagy*)*gyimót* (1260 k.: *Gymolt*, Veszprém vm.: FNESz., 1367: *Nog Gymolt*: uo.) < *Gymolt* (1216/550: *Gyomolth*: ÁKSz. 148) szn., az ugyanarra a személynévi alapszóra visszavezethető *Girót(fa)* (1468: *Gyrolthfalwa*, Baranya vm.: Cs. 2: 486), *Gyirót* (1156 k./412: *Gerolth*, Sopron vm.: FNESz.) és (*Bakony*)*gyirót* (1237—40: *Gyrolt*, Veszprém vm.: FNESz.) < ném. *Gerolt* ~ *Gerold* (1138/329: *Gerolt*: ÁKSz. 140) szn., a *Hahót* (+1234/XIV.: *Hoholt*, Zala vm.: FNESz.) < ném. R. *Hoholt* (1237/484: *Haholth*: FNESz.) szn., a (*Nagy*)*kónyi* (1312: *Kulni*, Tolna vm.: Cs. 3: 438) < R. *Kolin* (1278: *Kolyn*: FNESz.) szn. -i képzős származéka, a *Kóp(háza)* (1429: *Kolphaza*, Sopron vm.: Cs. 3: 615) < ném. *Kolb* szn., a *Lipót* (1377: *Lypolthfalwa*, Pozsony vm.: KÁZMÉR, Falu 290) és *Lipótfalva* (1334: *Lypothfalua*, Vas vm.: Cs. 2: 771) < *Lipót* ~ *Lipolt* (1237—40: *Lypolt*: ÁKSz. 210) szn. < ném. *Leopold* szn., a *Póda(fa)* (1384: *Poldafalua*, Pozsony vm.: KÁZMÉR, Falu 264) < szl. *Polda* szn. < ném. *Leopold* szn., a *Radnót* (1300: *Renolth*, erdélyi Fehér vm.: Gy. 2: 181) < ném. *Rénold* (1283/365: *Renoldus* [lat. végz.]: FNESz.) szn. és (*Nemes*)*radnót* (1334/392/XIX.: *Radnotfalva*, Gömör vm.: Gy. 2: 537) < *Radnót* (1334/392/XIX.: *Radnoldi*: Gy. 2: 537) szn., a (*Gyulafi*)*rátót* (1283: *Nog Ratold*, Veszprém vm.: FNESz.) és (*Vác*)*rátót* (1219/550: *Ratolt*, Pest vm.: Gy. 4: 554) < ném. R. *Ratold* ([1283 k.]: *Ratoldus* [lat. végz.]: Gy. 4: 554) szn. ~ *Ratolt* szn., a *Rumpód* (1534: *Rompolth*, Vas vm.: FNESz.) < ném. *Rumpold* szn., a *Sótony* (1254: *Solcon*, Vas vm.: FNESz.) < R. *Solt* (1221/550: *Solt*: ÁKSz. 316) szn. -ny képzős származéka, a *Szomód*

(1225: *Zumuld*, Komárom vm.: Gy. 3: 456) < R. *Szomol* (1232: *Zumul*: FNESz.) szn. -*d* képzős származéka, az ugyanabból a személynévi alapszóból eredő *Tabód* (1332—7: *Tobold*, Tolna vm.: FNESz.) és *Tibód* (1566 e.: *Thijboldh*, Udvarhely vm.: FNESz.) < ném. *Teobold* (1111: *Thebaldus* [lat. végz.]: DHA. 383/41. sor) szn. vagy a *Zsibót* (1278/318: *Sybouth*, Baranya vm.: Gy. 1: 409) < ném. *Sibolt* ~ *Sibold* (1228/229: *Sibolth*: FNESz.) szn.

Eltérő hangalakokat eredményezett az *l* kiesése és megmaradása az azonos etimológiai előzményből származó (*Vár*)*kudu* (1392: *Koldow*, Szolnok vm.: FNESz.) és *Kuldó* ([1269 k.]/272: *Kuldu*, Fejér vm.: Gy. 2: 392) < szl. *Kulda* ~ *Kolda* szn., illetve a *Póca* (1343: *Poulcha*, Somogy vm.: FNESz.) és (*Tornyos*)*pálca* (1366: *Palca*, Szabolcs vm.: NÉMETH, Szab. 149) < szl. *Polica* hn. helynevekben.

Bizonyára a népetimológia, az etimológiailag nem áttetsző nevet mintegy megértelmesítő szándék (vagy etimológiailag áttetsző lexémákkal való azonosítás) is szerepet játszott a Vas megyei Óbér helynév hangalakjának változásában: a német *Alber* személynévből alakult településnév az ómagyar korban *Alber* (1281, FNESz.) és *Olber* (1271, FNESz.) alakban szerepel. A *al* ~ *ol* névkezdetbe az *ó* 'régí' melléknév beleértését az is elősegíthette, hogy a korai ómagyar korban nemegyszer *ol* hangalakban is szerepel ez a lexéma (vö. például 1245: *Olwar*, Hont vm.: Gy. 3: 224, 1266: *Olwar*, Nógrád vm.: Gy. 4: 282).

Az adatok áttekintése után néhány megjegyzés. Az *l* zártszótagi kiesésével kapcsolatosan éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk több szempontból is annak, mint amit a betoldódása kapcsán megfigyelhettünk. A legjelentősebb eltérés a helynevek hangalakjának végleges vagy ideiglenes módosulásában látható: míg az *l* bekerülése a helynevekbe az esetek több mint felében csupán időleges, addig a kiesése a nevekből csaknem kivétel nélkül időtálló változást hozott. Ennek feltehetőleg ugyanolyan okai lehetnek, mint a mássalhangzó-torlódásokat megszüntető inetimologikus magánhangzók különböző pozíciókban megfigyelhető eltérő stabilitásának. Azaz: az inetimologikus *l* a szóvégi mássalhangzó elé kerülve mássalhangzó-kapcsolatot hozott létre névvégi helyzetben, az *l* kiesése névvégi mássalhangzó előtt pedig megszüntette ott a torlódó mássalhangzókat. Az utóbbi változás jobban megfelelt a magyar nyelv szótagszervező szabályainak, s az így létrejött alakok állandósultak, az előbbi viszont idegen volt attól, az *l* betoldódása miatt csupán átmenetileg életképes hangalakokat teremtett. Az már más kérdés — s jelenleg nem is tudom megválaszolni —, hogy vajon miért mutatkozott a nyelvünkben (a helyneveinkben) hajlam az ómagyar korban a névvégi mássalhangzó-kapcsolat kialakulására, mi eredményezte — még ha csupán átmenetileg is — az *l* hangnak a mássalhangzók elé toldódását.

De nézzük tovább a különbségeket! Noha az *l* mindkét irányú mozgása főképpen a név utolsó szótagjának *ó*, illetve *o* + mássalhangzó kapcsolatát érinti (azaz: -*ó* + C hangkapcsolatba lép be -*ol* + C formát eredményezve, illetve -*ol* + C kapcsolatot bont meg a kiesése -*ó* + C formát eredményezve), abban azonban már lényegi eltérések mutatkoznak, hogy milyen mássalhangzók elé kerül be jellegzetesen, illetve milyen mássalhangzók előtt esik ki. Az előbbi változás, a bekerülés nagyrészt *c* ~ *cs* hangok elé történik: -*olc* ~ -*olcs* névvégeket teremtve, az utóbbi, a kiesés ugyanakkor alig-alig érinti az -*olc* ~ -*olcs* hangkapcsolatot, annál tekintélyesebb számban láthatunk viszont -*olt* ~ -*old* > -*ót* ~ -*ód* változásokat. Az előbbi az -*óc* ~ -*ócs* végű nagy számú szláv eredetű helynévben okoz főképpen hangtani átalakulást, az utóbbi ezt az eredetbeli kategóriát alig néhány név erejéig érinti csupán. Az *l* kiesését ugyanis igen nagy hányadban személynévi eredetű helynevekben láthatjuk, mégpedig főképpen -*ld* ~ -*lt* végű német személynévből alakult helynevekben. Az -*ld* ~ -*lt* hangkapcsolatot helynevek végén kevésbé tűrte meg a nyelvünk,

s megszüntetésére nem a bontóhanggal történő feloldást alkalmazta, hanem az egyébként is igen mozgékonyak látszó *l* kivetését, amely egyidejűleg az előtte álló magánhangzó megnyúlását is eredményezte általában. Ehhez a változáshoz (mint egyfajta reciprok hangfejlődéshez) minden bizonnyal éppen az *l*-es betoldódások teremthettek modellt, analógiát.

E ponton vissza kell utalnunk arra a hiátustöltő mássalhangzók tárgyalásakor feltett kérdésre, miszerint mi magyarázhatja, hogy egy ómagyar kori rendkívül gyakori hangváltozás (mint amilyen például az intervokális helyzetű *β* kiesése) csupán időleges hangalakot eredményez, míg a jóval ritkább, ellentétes irányú folyamat (például a *v* betoldódása két magánhangzó közé) véglegesen módosította egy-egy lexéma hangalakját? Az *l* betoldódása és kiesése kapcsán az ellenkezőjét látjuk az ott tapasztaltaknak: az *l* betoldódása általában ideiglenes, a kiesése viszont jórészt végérvényes változást okozott. A magyarázat — különösen így együtt látva a két jelenséget — önként adódik: a hiátust a magyar nyelv nem kedveli, így ha egy hangváltozás hiátust teremt, az csupán átmeneti lehet, ha azonban megszünteti azt, olyan hangalakot hoz ezáltal létre, amely jobban illeszkedik a magyar nyelv hang- és szótagszerkezeti sajátosságaihoz. Az *l* névvégi mássalhangzó elé toldódása mássalhangzó-torlódást eredményez a név végén, a kiesése viszont megszünteti azt. Érthető, hogy az előbbi módosulás kevésbé van „ínyére” a névvégi torlódást elkerülni igyekvő magyar nyelvnek, mint az utóbbi. Mindkét jelenség mutatja ugyanakkor azt is, hogy a nyelvben felbukkanó változás — noha esetleg az adott nyelv hangtani sajátosságaitól alapvetően el is tér — modellt is teremt egyúttal, s nagy számú további hasonló változást indít el más lexémákban. Azt azonban, hogy ez a változás mennyire lesz tartós, már a nyelv általános és alapvető törvényszerűségei határozzák meg.

B) A mássalhangzós környezet az *l* mellett további két mássalhangzó inetimologikus betoldódásának is kedvezett: az *n* és a *p* ugyancsak nagy számban került be másodlagosan az ómagyar kor helyneveibe, az *l* hanggal ellentétben azonban e hangoknak a nevekből való kiesése jóval kevésbé, lényegében alig-alig figyelhető meg. Részletesen emiatt erre nem is kívánok kitérni, csupán szemléltetésül álljon itt néhány példa. Az *n* kiesésének lehetünk tanúi a német *Henning* személynévből származó régi *Henningsfalva* (1271: *Hennengfalua*, Sáros vm.: KÁZMÉR, Falu 289) > mai *Hönig*, a német *Gunther* személynévből származó régi *Guntorfölde* (1270: *Gunturfelde*, Zala vm.: FNEsz.) > mai *Gutorfölde* vagy a szláv *Lędzane* helynév átvételeként a magyar régi *Lengyén* (1233: *Lengen*, Hont vm.: Gy. 3: 215) > mai *Ledény* neveken, a *p* elmaradása pedig például a szláv *Kropla* hn. magyar régi *Korompla* (1364: *Kurumpla*, Komárom vm.: Cs. 3: 239) > mai *Koromla* megfelelőjében figyelhető meg. A inetimologikus *n* és *p* hangok helynevekbeli előfordulása között is megfigyelhető ugyanakkor egy lényeges különbség, amit feltétlenül előre kell bocsátani: míg az *n* az *l*-hez hasonlóan nagy általánosságban magánhangzó és mássalhangzó közé ékelődik be, addig a *p* szinte kizárólagosan a két mássalhangzó közötti helyzetben tűnik föl.

Az inetimologikus *n* hangot tartalmazó helynevek az *l*-es betoldódásúaknál lényegesen heterogénebb csoportot alkotnak: eleve sokszínűbb az a fonológiai, fonetikai környezet, amelyben az *n* szervetlen mássalhangzóként feltűnik, illetőleg többféle magyarázata lehet a lexémákba történő bekerülésének is.

Leggyakrabban *-d* (olykor *-t*) hang előtt jelenik meg a helynevekben az anorganikus *n*, álljon az a név belsejében vagy a név végén. Pusztai személynévi eredetű helynevekben eredményezi az *n* betoldódása a mai hangalakot a *Dalmand* régi *Dalmad* (1138/329: *Dalmadi*, Tolna vm.: SZABÓ, DömAd. 29) < ném. *Domald* szn., a *(Mária)kéménd* régi *Kémed* (1280: *Minori Kemud*, Baranya vm.: Gy. 1: 323) < *Kémed* (1216/550: *Kemedu*: ÁKSz. 188) szn., a *Kicsind* régi *Kecsed* (1262: *Keched*, Esztergom vm.: Gy. 2: 296) <

Kecsed (1211: *Keched*: ÁKSz. 187) szn. helynévben, illetve a *Körmend* (1238: *Curmend*, Vas vm.: FNESz.) esetében akkor, ha az egy korábbi *Körmöd* (1300: *Kurmud*: FNESz.) formából alakult. Az ugyancsak személynévi előtagot tartalmazó *Bödörfa* a régiségben *Bederfalva* (1421: *Bederfalua*, Zala vm.: KÁZMÉR, Falu 255) és *Benderfalva* (1420: *Benderfalua*: uo.) formában is szerepelt egyidejűleg, ám az *n*-es alakja átmenetinek bizonyult. A szláv eredetű (vö. szl. *Nedraž* hn.) mai *Nandrás* a régiségben a település nevéhez alapul szolgáló elsődleges víznévként *Nadrás* (1243/335: ad caput *Nadras*, Gömör vm.: Gy. 2: 528) és településnévként az *n* betoldásával létrejött *Nandrás* (1318: v. *Nandras*: uo.) hangalakban is előfordul, a mai *Barslédec* szláv eredetű *Lédec* utótagja (1253: *Leduch*, Bars vm.: Gy. 1: 457; vö. szl. *Ladice* hn.) pedig a régiségben átmenetileg *Lendec*-ként (1253: *Lendoch*: FNESz.) is feltűnik az oklevelekben (GYÖRFFY GYÖRGY az adatot *Leuduch* formában azonosítja; vö. Gy. 1: 457, s ez természetesen kétséggé teszi az *n* betoldódásának a feltevését). A *kácsa* község *-d* képzős származékából alakult *Kácsád* (1304/382: *Kachud*, Zemplén vm.: Anjou-Oklt. 1: 291/585) helynév inetimologikus *n*-nel bővülve *Kácsánd* (1304/382: *Kachond*: uo.) formájúvá lett, s máig ebben az alakban öröközött meg. Nem hagyhatjuk ugyanakkor figyelmen kívül, hogy a betűhív formák inkább egy ómagyar kori *Kácsud* ~ *Kácsond* hangalakot mutatnak, s ezek — véleményem szerint — talán egy *Kács*-féle személynévvvel (vö. 1138/329: *Kacu* szn.: ÁKSz. 185, 1235: *Kach* szn.: FNESz.) tartoznak inkább össze. Ez azonban az inetimologikus *n* hang ügyét nem érinti. Az *ölyv* madárnév *-d* képzős származékából alakult Hont megyei mai *Kis*- és *Esztergom* megyei *Nagyöved* a régiségben — igaz, csak átmenetileg — *Öl(y)vend* (1282: *Vluend*: FNESz.) alakban is látható. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy GYÖRFFY-nél ez az adat nem szerepel; vö. 3: 225, illetve 2: 304.) Az egyaránt a szláv eredetű *Bozeta* személynévből alakult *(Nagy)bozinta* (1383: *Bozytha*, Szatmár vm.: FNESz.) és *Buzita* (1262: *Bozita*, Abaúj vm.: Gy. 1: 73) településnevek alaki elkülönülését egyrészt az *n* betoldódása, másrészt az eredeti hangalak megtartása eredményezte. Ugyanígy névhasadásról beszélhetünk az *Ikol* (1237: *Icol*: FNESz.) személynév *-d* képzős származékaként keletkezett Torda megyei *Ikland* (1372: *Iclund*: FNESz.) településnév esetében, amely éppen az *n* végleges betoldódása következtében különült el az ugyanilyen morfológiai szerkezettű Pest megyei *Iklad* (1352: *Iklad*: Gy. 4: 521) vagy a Zala megyei *Iklód(bördőce)* (1379: *Iklod*: Cs. 3: 63) településnevektől.

Lényegesen ritkábban találkozunk inetimologikus *n*-nel *-c* ~ *-cs* előtti pozícióban. A szláv eredetű *Nőtincs* régi *Nőtics* (1317/329/347: *Neutych*, Nógrád vm.: Gy. 4: 281) < szl. *R. Netyčb* hn. és a *Rohonc* (1259—73: *Ruhoncz*, Vas vm.: FNESz.) < szl. *Orehovec* helynévben láthatunk erre példát. Az utóbbi kapcsán azt kell megjegyeznünk, hogy a korábbiakban már több ízben is emlegetett szláv *-ovec* > magyar *-óc* megfelelés értelmében ez a helynév a magyarban — a szókezdő *o* elmaradása mellett — szabályosan *Rohóc* ~ *Rahóc* formájúvá alakult volna (l. ehhez pl. a Baranya megyei mai *Orahovica* régi *Rahóca* alakját; 1258: *Rohocha*: Gy. 1: 372). Az *n* tehát csakis szervesen járulékhang lehet benne. De a szintén szláv *Kelecsény* (1299: *Kelechen*, Abaúj vm.: Gy. 1: 109) helynév régi *Kerecsény* (1300>XVIII.: *Kerechen*: uo.) alakváltozata vagy a román *Săcel* helynév átvételének tartott *Szacsal* (1453: *Zachal*, Hunyad vm.: Cs. 5: 134) a régiségben ugyancsak feltűnik *n*-es *Kerencsény* (1273>425: *Kerenchen*: Gy. 1: 109), illetve *Szencsel* (1444: *Zenchel*: Cs. 5: 134) alakban. A *Becs* (1211: *Bech*: ÁKSz. 45) személynévből alakult *(Szamos)becs* régi *Bencs* (1314/499: *Bench*, Szatmár vm.: Anjou-Oklt. 3: 378/857, ill. MEZŐ—NÉMETH, SzabSzatm. 113), valamint a szintén személynévből származtatható *Debrecen* számos adata között mindössze egyszeri előfordulású *Debrenchen* (1311: *Deb-runchun*, Bihar vm.: Anjou-Oklt. 3: 71/147) alakváltozata is *n* járulékelemet tartalmaz. Az ugyanitt említhető *Daronc* (1332—5/Pp.Reg.: *Doronch*, Borsod vm.: Gy. 1: 769)

különlegességét pedig az adja, hogy ugyanannak a *Daróc* (1332—5/Pp.Reg.: *Doroch*: uo.) helynévnek az alakváltozata, amely *Darolc* (1332—5/Pp.Reg.: *Dorolch*: uo.) variánsa révén az inetimologikus *l* kapcsán is „érintve van”.

Míg a közszavak körében a legnépesebb csoportot ebben a kategóriában a *k ~ g* elé történő betoldódások adják (vö. NYÍRKOS, InetMsh. 154—6), a helynevekben csupán néhány másodlagosan létrejött *-nk ~ -ng* előfordulásra bukkantam. A *g* elé történő betoldódás rendre szóvégi helyzetben álló *g* esetében következik be részben közszavak, részben tulajdonnevek hangtestében. Az előbbire a nevekben is gyakorta előforduló *ördög* lexéma *ördög* (1295/403: *Vrdungsfev!*, Baranya vm.: Gy. 1: 389, 1298/392: *Vrdunggata*, Borsod vm.: Gy. 1: 785) — az *ördög* szó ismeretlen eredete miatt azonban az *n* másodlagos volta nem igazolható —, a *boldog* (régén *bódog*) melléknév *bódung* (1289/374: *Bodunghazunfolua*, Bodrog vm.: Gy. 1: 708) vagy esetleg a *megy* ’meggy’ növénynév *mengy* (1303: *Mengkerek*, erdélyi Fehér vm.: Gy. 2: 173) alakváltozatát, az utóbbira pedig az *Ecseg* helynév *Ecseng* (1332—5/Pp.Reg.: *Echeng*, Borsod vm.: Gy. 1: 771 — amennyiben nem íráshiba) vagy *(Szász)vessződ* régi *Veszeng* (1379: *Veseng*, Küküllő vm.: FNESz.) adatát hozhatjuk példaként. (Az utóbbi helynévben az *n* inetimologikus betoldódása mellett *-d > -g* képzőcsere is történt.) A *k* elé toldódott be az *n* hang a *Gyök* személynévből (1389: *Gyuk*: FNESz.) alakult *Gyönk* (1313: *Gyunk*, Tolna vm.: Anjou-Okl. 3: 236/525) településnévben vagy a szláv eredetű *Makranc* régi *Mankranc* (1329/406: *Monkronch*, Abaúj vm.: Gy. 1: 117) < szl. R. *Mokranc* hn. alakjában. Talán ugyanerről lehet szó az *Urukang(y)* ([1237—40]: *Vrucang*, Győr vm.: Gy. 2: 625) > *Urunkang(y)* (1266: *Vrunkang*: uo.) név esetében is, ám ez az etimológia bizonytalanságai miatt kétséges: a helynév talán az *Urkony ~ Örkény* személynévből (vö. 1280: *Urkun* szn.: FNESz. *Örkény*) magyarázható, s ez esetben szerepelhet benne inetimologikus *n* hang.

A mai *Ledény ~ régi Lengyén* (1233: *Lengen*, Hont vm.: Gy. 3: 215), *Berente* (1322/323: *Berenthe*, Borsod vm.: Gy. 1: 758), *Rendve* (1297/412: *Rendwe*, Bars vm.: Gy. 1: 468), *Pankota* (1219/550: *Ponkata*, Arad vm.: FNESz.) típusú szláv eredetű, illetve szláv személynévből származó helynevekben a nazális mássalhangzó ugyan másodlagosan, a magyar nyelvben került be a névalakokba a *t*, a *d*, illetve a *k* hangok elé, mégsem tekinthetjük őket inetimologikus alakulásúnak. E nevekben ugyanis az *-en*, *-an* hangkapcsolatnak van etimológiai előzménye: mégpedig az *ę*, *o* szláv nazális magánhangzók (vö. szl. *Lędzane* hn., szl. R. **Boreta* szn., szl. R. **Rędivojb* szn., szl. R. **Pokata* szn.; mindehhez l. FNESz.). E hangok helyettesítésére szolgált a magyarban a magas, illetve mély magánhangzó és a nazális mássalhangzó kapcsolata. Ezeket a helyneveket tehát külön kell választanunk az inetimologikus hangot tartalmazó nevektől, s tárgyalásukra e helyütt természetesen nem is kell ennél részletezőbben sort kerítenünk.

Az *n* másodlagos bekerülésének a helynevek hangsorába többféle magyarázata lehet. A legnagyobb arányban fonetikai-hangfiziológiai okok játszhattak ebben szerepet (részleteihez l. NYÍRKOS, InetMsh. 162): erről lehet szó a *t ~ d*, a *k ~ g* és a *c ~ cs* előtti jelentkezések legtöbbszörében. De több helynévben számolhatunk emellett a névben etimologikusan meglévő másik nazális úgynevezett távolsági hasonító hatásával is (a közszavak vontakozásában l. NYÍRKOS uo. 161—2). Az asszociatív hangváltozásoknak e típusa is okozhatta a *Debrecen > Debrecen*, a *Makranc > Mankranc*, az *Urukang(y) > Urunkang(y)* vagy a *Kerecsény > Kerencsény* helynevekben az *n*-es alakváltozatok létrejöttét. És szerepet játszhatott végezetül az analógiás változás is (a közszavaknál l. NYÍRKOS uo. 162): a *Kecsed* és a *Kéméd* személynévből alakult településnevek hangalakja a *kicsiny* melléknév és a *kémény* főnév alaki besugárzása miatt bővült végérvényesen inetimologikus *n* elemmel: *Kicsind*, *Kéménd*. Részben a névben lévő másik nazális, részben a rokon hangzású *András* személynév hatására (azaz kettős analógia révén) kerülhetett az *n* járú-

lékhang az eredetileg *Nadrás* hangalakú szláv eredetű helynévbe, létrehozva így módon a *Nandrás* változatot, amely máig őrzi az inetimologikus hangot.

Sajátos jelenség, hogy a *-g* elé másodlagosan betoldódó *n* révén keletkezett *-ng* szóvégek ugyancsak hatással lehettek más nevek hangalakai módosulására, azaz analógiát szolgáltatottak további *-ng* végű alakok létrejöttéhez. Nem az *n*, hanem a *g* másodlagos bekerülése figyelhető meg talán a Bihar megyei *Sáránd* helynév korai ómagyar kori *Sáráng* (1219/550: *Sarang*: Gy. 1: 658) alakjában, amely pusztá személynévből alakult (vö. 1202—3/500 k.: *Scarandi* szn.: AKSz. 300), s az alapjául szolgáló személynév az ótörök *šaran* 'ponty' szóból származik. A *g*-t a név végén a FNESz. inetimologikusnak minősíti, s analógiaként a *rozmaríng*, N. *bojtorjáng* szavakat említi. Magam inkább más (az előbb említett *-ng* végű) helynevek analógiás hatását vélem erősebbnek.

C) Az inetimologikus *p* a vizsgált korpuszban egyetlen kivételtől eltekintve — a Somogy megyei mai *Töröcske* (vö. *Durugsa* szn.: FNESz.) ~ régen *Terecske* > *Terepcske* (1492: *Therepchke*: Cs. 2: 651) — kizárólag két mássalhangzó közötti helyzetbe toldódik be, ahol az első mássalhangzó minden esetben *m*, a második pedig lehet *-t*, mint a *német* népnév *-i* képzős származékából alakult igen nagy számú *Nemti* (1227: *Nemti*, Nógrád vm.: Gy. 4: 276, 1230/285: *Nemty*, Borsod vm.: Gy. 1: 792, 1276: *Nimthi*, Bars vm.: Gy. 1: 463 stb.) > *Nempti* (1246/274/293: *Nympti*, Hont vm.: Gy. 3: 221, 1261/271: *Felnempti*, Heves vm.: Gy. 3: 118, 1275: *Nempty*, Bars vm.: Gy. 1: 463, 1285: *Nempty*, Borsod vm.: Gy. 1: 792, 1291: *Nymphy*, Hont vm.: Gy. 3: 221, 1297/332: *Nympty*, Gömör vm.: Gy. 2: 529, 1330/439: *Nempty*, Hunyad vm.: Gy. 3: 297 stb.), a *szántó* 'földműves' foglalkozásnévre visszavezethető *Szántó* ~ *Számtó* (1219/550: *Zamtou*, Bihar vm.: Gy. 1: 665, 1275: *Zamthou*, Abaúj vm.: Gy. 1: 142, 1294/457: *Zantho*, Pilis vm.: Gy. 4: 696) > *Számtó* (1299/467: *Zampto*, Pilis vm.: Gy. 4: 696, 1239: *Zampto*, Komárom vm.: Gy. 3: 454), a személynévi alapszóból származó mai *Dörömtű* ~ régen *Deremti* (1486: *Derementhy*, Somogy vm.: Cs. 2: 600; vö. 1279: *Dermthych* szn.: FNESz. < szl. *Drēmoticrh* szn.) > *Deremti* (1506: *Deremphy*: Cs. 2: 600) vagy a szláv eredetű *Lontó* > *Lomptó* (1236: *Lumptov*, Hont vm.: Gy. 3: 217, 1276: *Lomptou*: uo.; vö. összl. *lōtr* 'fiatal hársfa' tő) helynevekben. Betoldódhat a *p* továbbá az *m* és *l* hangok közé, ahogyan ezt a növénynévi eredetű *Komló* > *Kompló* (1256/410: *Complov*, Baranya vm.: Gy. 1: 328), a szláv eredetű mai *Kalnik* ~ régen *Kemlék* (1243: *Kemluk*, Kőrös vm.: FNESz.; vö. szl. *Kamnik* hn.) > *Kemlék* (1428: *Kemplek*: FNESz.) vagy az azonos szláv alapszóból származó *Zemlén* ([1200 k.]/XIV.: *Zemlin*, Zemplén vm.: FNESz.; vö. szl. *Zámlyni* hn.) > *Zemplén* (1217/XIV.: *Zemplen*: FNESz.) és (Nagy)zomlín (1215/550: *Zomlun*, Bihar vm.: Gy. 1: 691) > *Zomplin* (1470: *Naghzampelen*: Cs. 1: 628) nevekben láthatjuk. A *Köncsög* ~ régi *Kencseg* (vö. *Kuncheg* kun nemzetségnév: Gy. 3: 528—9) > *Kempcseg* (1436: *Kempcegzallas*, Pest vm.: FNESz.) vagy a *Nemcsény* (vö. szl. *Nemčin* hn.) > *Nempcsény* (1258/382: *Nempchen*, Bars vm.: Gy. 1: 463) helynevek a *p*-nek a *cs*, a *Semse* ~ régen *Szemse* (1280: *Scemse*, Abaúj vm.: Gy. 1: 138; vö. 1211: *Zemse* szn.: AKSz. 384) > *Szempse* (1318: *Scempse*: Gy. 1: 138) az *s*, a *Szemdi hida* (1293: *Zemdyhyda*, Baranya vm.: Gy. 1: 278) > *Szempdi hida* (1281: *Zempdyhyda*: uo.) a *d*, a *Szentimre* > *Szentimpre* (1427: *Zentempreh*, Sáros vm.: Cs. 1: 311) az *r*, a *Jemnik* (1255: fl. *yemnik*, Szepes vm.: FNESz.; vö. szl. *Jamnik* hn.) > *Jempnik* (1277: *Jempnik*: FNESz.) az *n*, a *Tömpös* ~ régi *Tembes* (+1247/+284/572: *Thembes*, Csanád vm.: Gy. 1: 874) > *Tempbes* (1409: *Thempbes*: FNESz.) név pedig a *b* elé történő bekerülésére szolgáltat példát. Ez utóbbi kapcsán mindazonáltal arra is utalnunk kell, hogy a *Tömpös* helynév etimológiája bizonytalan: amennyiben a *Tompos* (1367: *Thompos*: OklSz. 999) személynév magas hangrendű változatával hozható kapcsolatba (vö. FNESz.), *p* elemét etimologikusnak kell tartanunk, s a *b* toldódhatott be a névbe másodlagosan.

Az inetimologikus *p* hang létrejöttének számos magyarázata lehet ugyan (l. NYIRKOS, InetMsh. 34—7), ám a helynevek hangtestébe — a megvizsgált adatállomány alapján legalábbis úgy tűnik — kizárólagosan fonetikai-fiziológiai okok miatt kerülhetett be. Ezt tartja meghatározónak NYIRKOS is: „A szóbelseji *p*, *b* kialakulása nagyrészt hangképzésbeli sajátosságokkal magyarázható, bár felmerült az (*m* >) *mm* elhasonulásának lehetősége is, mely *mp*, *mb* hangkapcsolatot eredményezett volna” (uo. 36). Ez azonban a közszavak esetében is kevésbé valószínű, hiszen — ahogy NYIRKOS jelzi — nem mutathatók ki a régiségből a feltett **csommó*, **bommó* alakok. Nem merül föl ez a lehetőség a helynévi példákban sem, hiszen mint láttuk, ott két mássalhangzó közé került be a *p* hang, s nem vokális + *m* + vokális kapcsolatot bontotta meg. Ilyen fonetikai helyzetben pedig az *m* geminációjával, majd az *mm* elhasonulásával az *mp* létrejötte nem magyarázható, hiszen ez mássalhangzós környezetben nem következhet be.

Minthogy a ma is élő névformákban csaknem kizárólag a *p* nélküli alakot találjuk (l. mégis: *Zemplén*), ez a változás pusztán ideiglenes lehetett, de jól mutatja, hogy bizonyos időszakban erős hajlam mutatkozott a névbelseji hármasmássalhangzó-torlódás kialakulására. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a *p* jelentkezése a bilabiális *m* után és bizonyos mássalhangzók (mint például *t* ~ *d*, *b*, *cs* stb.) előtt hangfiziológiai szempontból lényegében törvényszerű: a képzésnek mintegy „mellékterméke”-ként jelentkezik (az *m* ejtésének mássalhangzók előtti módosulásaira l. ELEKFI LÁSZLÓ, A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai. Bp., 1992. 15—6). Arra, hogy ezzel a jelenséggel számolnunk kell a fenti helynevek kapcsán is, az ómagyar kori oklevelek (sok esetben idegen ajkú) scriptorainak a kiejtést tükröztető lejegyzése a biztosíték. Ezekben a nevekben a kiejtésben az *m*-et alkotó zár felpattanása úgy érzékelhető, mint egyfajta *p* hang, ám a helyesírásban ezt éppúgy nem jelöljük, ahogyan a *tea*, *dió* stb. szavakban hangzó *j* hiátustöltő hangelemet sem. A fenti példák közül több szempontból is különleges a *Nempti* helyzete. Ennek kialakulása ugyanis többlépcsős hangtani folyamat eredménye volt: az elsődleges *Németi* névalakból a kétnyíltzótagos tendencia működésekként *Nemti* alakult, a *Nempti* formákat pedig az *e* hangváltozás következményeként egymás mellé kerül *m* és *t* bilabiális, illetve zárhang jellegének (azaz a fonetikai környezetnek) a fiziológiai következményeként a *p* behallása eredményezte. E változás révén a helynév az asszociativitás tekintetében elszakadt közszói alapjától, a *német* népnévtől.

D) Az *r* járulékhangként (közszoói előfordulásaihoz l. NYIRKOS, InetMsh. 138—45) névvégi mássalhangzók előtt éppúgy megtalálható, mint névbelseji mássalhangzók előtt, ám ez utóbbi fonetikai helyzetben talán valamivel kevésbé jellemző. Ezzel számolhatunk ugyanakkor a *Csőle* (1482: *Chewle*: FNESz.) személynévből alakult *Csörle* (1274: *Churle*, Pozsony vm.: FNESz.) ~ mai *Csőlle*, a *Csömög* (1257 k.: *Chemeg*: FNESz. *Illye*) személynévből alakult *Csörmög* (1550: *Chyermewk*, Bihar vm.: FNESz. *Illye*) ~ mai *Csörmög* (puszta), a *Káliz* (1213/550: *Kaluz*: ÁKSz. 185) személynévből alakult *Kárlóc(falva)* (1408: *Kalozfalwa*, Zala vm.: Cs. 3: 67, illetve KÁZMÉR, Falu 260 > 1720: *Karlozfa*: KÁZMÉR, Falu 260) ~ mai *Kárlóc(fa)* vagy — amennyiben nem elírás — a *Gecse* (1237—40: *Gecha*: ÁKSz. 137) személynévből alakult *Gercse* (1315: *Gerche*, Abaúj vm.: Gy. 1: 86) ~ mai *(Hernád)gecse* helynévben. A *Gercse* hangalak mindazonáltal más úton is létrejöhetett: a *Gecse* helynévnek ugyanis van *Geccse* (1323/330: *Gecche*: Gy. 1: 86) változata is, amely a *cs* intervokális helyzetű geminációjának következtében alakult ki, s ebből a *Gercse* elhasonulás eredménye is lehet. Minden bizonnyal inetimologikus *r* hangot tartalmazhat az ismeretlen etimológiájú előtaggal álló *Vejmür foka* (1212/397/405: *Veyrmurfuca*, Bodrog vm.: Gy. 1: 706) > *Vejmür foka* (1212/397/405: *Veyrmurfuca*: uo.), *Vejmür tava* (1211: *Veyrmur taua*, Bodrog vm.: Gy. 1: 706) név is. A csupán időlegesen létező *Vármos* (1273>435: *Varmus*, Borsod vm.: Gy. 1: 815) településnévben ugyancsak név-

belseji inetimologikus *r* gyanítható abban az esetben, ha a név a *vámos* melléknévvel hozható etimológiai kapcsolatba. Az *r* bekerülése minden itt említett példában csupán átmeneti változást eredményezett.

Valamivel gyakrabban toldódik be másodlagosan az *r* névvégi mássalhangzók elé, s ez a mássalhangzó lehet *-d*, mint a R. *bik* 'bükk' fanév és a *szád* 'nyílás' földrajzi köz-név összetételeként magyarázható régi *Bikszád* (1394: *Bygzaad*, Pozsony vm.: FNESz.) > mai *Bikszárd* (1773: *Bixard*: FNESz.), a *Lozsád* (1138/329: *Lusadi*: ÁKSz. 209) személynévből alakult *Lozsád* (1279: *Lusad*, Doboka vm.: Gy. 2: 78) > *Lozsárd* (1570: *Losard*: FNESz.), a személynévként is alkalmazott *sas* állatnév (1288/291: *Sas* szn.: FNESz. *Mezősas*) *-d* képzős formájából alakult *Sasad* (1256: *Sasad*, Pilis vm.: Gy. 4: 694) > *Sasard* (1236/286//504: *Sassard*: uo.) stb. helynevek esetében, lehet *-s*, mint a *Bas* (1211: *Bas*: ÁKSz. 61) személynévből származó *Bas(falva)* (1392: *Basfalwa*, Zala vm.: Cs. 3: 33, illetőleg KÁZMÉR, Falu 255) > mai *Bors(fa)* (1696: *Borsfa*: KÁZMÉR, Falu 255) névben, vagy lehet *-c* ~ *-cs*, mint a *Géc* személynévből való *Géc* (1280: *Geech*, Szatmár vm.: MEZŐ—NÉMETH, SzabSzatm. 76, 1454: *Nagh Gycz*: Cs. 1: 475) > (*Kis*)-*gérc* (1477: *Kysgerch*: ComSzatm. 112) ~ mai *Kis-* és *Nagygéc* helynevekben. A *Kécs* (1211: *Keyci*: ÁKSz. 193) személynévből alakult régi *Kécs* (1234/243: *Keech*, Abaúj vm.: Gy. 1: 111) > mai (*Fuló*)-*kércs* (1427: *Keerch*: ComAbTorn. 30, 1796: *Fuló Keres* [c: *Kerts*]: FNESz.) településnév változására bizonyára a közelben fekvő, törzsnévi eredetű *Kér* és *Kércs* helynevek hangalakja lehetett hatással. Az ismeretlen eredetűnek tartott Bodrog vármegyei *Tökör*cs (1211/252: *Tukurch*: Gy. 1: 731) helynév etimológiájára is javaslatot tehetünk, inetimologikus hangot tételezve föl a névben: talán a *Tök* személynévből (vö. 1211: *Thec* ~ *Tek* szn.: ÁKSz. 333) *-cs* kicsinyítő-becéző képző hozzákapcsolásával alakult személynévvél hozható összefüggésbe. Az elsődleges (ám adatokkal nem igazolható) *Tököcs* hangalakú helynévbe az *r* eszerint másodlagos járulékhangként toldódott be. Analógiát e változáshoz az *-rcs* végű helyneveink szolgáltathattak: *Barcs*, *Pércs*, *Tercs*. Figyelemre méltó, hogy noha mássalhangzó-torlódást eredményez a név végén, az *r* betoldódása többnyire állandósult a fenti helynevekben. Ez alól csak egy-két kivétel adódik: a (*Nagy*)-*géc* és a *Sasad* nevekben a változás időleges volt csupán. Talán egy-egy helynév esetében az *r*-es hangalak állandósulását az azonos etimológiai előzményből származó másik helynévtől való elkülönülés is befolyásolhatta: a *Lozsád* (Hunyad vm.) — *Lozsárd* (Doboka vm.), *Bikszád* (Szatmár vm.) — *Bikszárd* (Pozsony vm.) névpárok esetében például felmerülhet ennek a lehetősége is.

Míg a közszavak körében leggyakrabban talán hangfiziológiai okok miatt és affrikáták elé kerül be az *r* (l. NYÍRKOS i. h.), a helynevekben ilyesfajta dominanciát nemigen állapíthatunk meg. Arra viszont az adatok alapján talán joggal következtethetünk, hogy az *r* betoldódása nemegyszer csupán az ómagyar kor utolsó időszakában vagy azon túl következett be.

E) Az áttekintett adatállomány — mint reprezentatív minta — alapján az egyéb mássalhangzók inetimologikus megjelenése a helynevekben szörványosnak mondható. Bemutatásukkor épp ezért többnyire nem is vagyok tekintettel az egyes fonológiai pozíciók szerinti elkülönítésre: együttesen adom meg a VC, a CV és a CC kapcsolatot meg-bontó előfordulásokat.

Az *Enyed* személynévből (amely az *Egyed* személynév mellékalakja; vö. 1138/329: *Egid* szn.: ÁKSz. 111) keletkezett *Enyed* (1293—301: *Enud*, erdélyi Fehér vm.: Gy. 2: 141) helynév *Enyegd* (1293/323: *Enugd*: uo.) változatában a szövégi *d* elé inetimologikus *g* toldódott be. Az *Enyegd* alak nem csupán a településnévben, hanem a belőle alakult *Kis-Enyegd* (1299/XIV.: *Kysenegd*: Gy. 2: 100, 141, 177) víz-, illetve *Nagy-Enyegd-fő* (1299/XIV.: *Nogenugdfeu* Gy. 2: 100, 141) forrásnévben is felbukkan. A *g*

másodlagos bekerülése e helynévbe minden bizonnyal a $k \sim g$ végű szavakból $-d$ helynévképzővel alakult nevek mintájára következett be, azaz a *Balogd*, *Budagd*, *Homorogd*, *Szunyogd*, *Ürög* d -féle helynevek indukálhatták. A közszavak körében a másodlagos — többnyire hangképzésbeli okok miatt bekerülő — $g \sim k$ a nazális melletti pozícióban jellegzetes leginkább (vö. NYÍRKOS, InetMsh. 50—60, de különösen: 57), a helynevekben azonban a nazális mássalhangzóknak nincs ilyesfajta fölénye. Az n utáni pozícióba került be átmenetileg az inetimologikus g a már korábban említett bihari *Sáránd* régi *Sáráng* változatába, vagy a német *Lankrück* helynév átvételként magyarázható szebeni *Lángkerék* (1402: *Langkerek*: FNESz.) $\sim$ mai *Lámkerék* helynévbe, ez utóbbi esetében minden bizonnyal az idegen hangalak megértelmесítésének a szándéka is szerepet játszhatott.

Az inetimologikus k megjelenése éppúgy $c \sim cs$ melletti helyzetben figyelhető meg elsősorban, mint ahogyan az etimologikus k elmaradása is: a *Becs* (1211: *Bech*: ÁKSz. 45, 1213/550: *Bechy*: ÁKSz. 42) személynévből való *Tiszabecs* a régiségben *Tiszabekcs* (1476: *Tizabekch*, Szatmár vm.: Cs. 1: 471, illetve MEZŐ—NÉMETH, SzabSzatm. 119) alakban is látható. A *(Puszt)ábócka* (1433: *Babochka*, Békés vm.: FNESz.) a *Bábica $\sim$ *Bábuca* szláv személynévi vagy helynévből magyarázható tulajdonképpen végződéscserével (l. ehhez a település régi adatait is: 1138/329: *Babusa $\sim$ *Babisa*: Gy. 1: 502). A *Lack* (1290: *Lachk*: FNESz. *Kiskunlacháza*) személynévből alakult *Lackháza* (1420: *Laczkhaza*, Pest vm.: Cs. 3: 337) ugyanakkor ma *(Kiskun)lacháza*-ként, a *Bekcsény* személynévből alakult *Bekcsényhely* (1354: *Bekchunhel*, Zala vm.: Cs. 3: 19) pedig *Becsehely*-ként, azaz mindegyik k nélküli alakban szerepel. És végezetül: a *Vezekény* (1265: *Vezenken*, Bars vm.: Gy. 1: 485) egyedi előfordulását *Vezezekény* (1295: *Wezecken*: uo.) adata talán elírás eredménye, de a z a k hang elé betoldódhatott a névben előforduló első z hasonító hatására is.**

A *Szecse* (1324: *Zeche*, Bars vm.: Gy. 1: 474) településnév *Szedcse* (1310: *Zedche*: uo.) alakja a d másodlagos bekerülésével, illetőleg a *Szeccse* (1325: *Zecche*: uo.) formából elhasonulással egyaránt magyarázható. A *Felicián* (1138/329: *Feliciano* [lat. végz.]: ÁKSz. 127) személynévre visszamenő *Földszintelke* (1304/XIX.: *Földszintelke*, erdélyi Fehér vm.: Gy. 2: 197) településnév d hangeleme szintén másodlagos, minden bizonnyal a *föld* lexéma asszociációs hatására került a helynévbe. A *Szendró* (1312: *Zundreu*, Borsod vm.: Gy. 1: 806) névalakban is feltehetünk inetimologikus d -t abban az esetben, ha a *Szemere* személynévből (*Szemere* $>$ *Szemre* $>$ *Szenre* $>$ *Szendre* fokozatokon keresztül) magyarázzuk (ehhez és más, valószínűbb magyarázatához l. FNESz.). Fonetikai okokra mehet vissza a szláv eredetű *Breznica* (+1228/423: *Breznicha*, Baranya vm.: Gy. 1: 274; vö. szl. *Březnice* hn.) víznév *Bresznice* (+1228/383/407: *Brezthnyche*: uo.) alakváltozatának létrejötté: a t inetimologikus bekerülését hangképzésbeli sajátosságok magyarázhatják. A t -nek a helynevekbe való bekerülése lényegesen ritkább jelenség lehet, mint a kiesése onnan: a *Szent*-lexémát tartalmazó patrocíniumi helynevek körében például — ha a szentnév mássalhangzóval kezdődik — gyakran találunk olyat, amelynek t nélküli lejegyzésű adata is van (vö. például 1209: *Zengurg*, Pozsony vm.: MEZŐ, Templomcím 82, 1329: *Zengurgy*, Kolozs vm.: Gy. 3: 371, 1347: *Iga[n]tewscengurg*, Keve vm.: Gy. 3: 316, 1352: *Zengurgh*, Heves vm.: Cs. 1: 70, MEZŐ, Templomcím 80, 1377: *Zengwrg*, Hunyad vm.: Gy. 3: 299; 1304: *Scenpetur*, Sáros vm.: MEZŐ i. m. 187, 1303 u.: *Ozdsценpet[ur]*, Kolozs vm.: Gy. 3: 373, 1312: *Zenpetur*, Doboka vm.: Gy. 2: 90; 1345: *Senkyral*, Kolozs vm.: Cs. 5: 407; 1329: *Zenmartun*, Kolozs vm.: Gy. 3: 372; 1341: *Zenmihalteluke*, Kolozs vm.: Gy. 3: 372 stb. — további adatokhoz l. MEZŐ i. m.), s a t elmaradása olykor további módosulást is eredményezett: $np > mp$ képzés helye szerinti részleges hasonulást láthatunk például a *Szempéter* (1369: *Zempeturfalua*, Vas vm.: Cs. 2: 799), $nm > mm$ teljes hasonulást pedig a *Szemmiklós* (1333/497: *Bekasemmiklos*,

Győr vm.: Gy. 2: 582) hangalakban. Ez azt is jelzi egyúttal, hogy nemigen fogadható el maradéktalanul az az előzetes gyanúnk, mely szerint az etimológiailag nem áttetsző lexémákat érinti leginkább a hangalaki módosulás, hiszen e példákban éppen a közszoí névelem hangalakja módosult, az általában személynévi utótag változatlan maradt. Ez bizonyára azzal az általánosabb fonológiai szabállyal függ össze, amely összetételben (és ugyanígy szókapcsolatban, ragos alakban is) általában csak a szóvégi mássalhangzó kiesését engedi meg, szókezdő mássalhangzót soha (l. még ELEKFI i. m. 67).

A szóbelseji inetimologikus *m* hang rendre a bilabiális *p* ~ *b* hangok mellett tűnik fel, s megjelenése elsősorban fonetikai okokkal magyarázható (l. NYÍRKOS i. m. 150 is). A *Dobsza* (1504: *Dobsa*: FNESz. *Alsódobsza*) személynévből való *Dobsza* (1275: *Dobza*, Abaúj vm.: Gy. 1: 77) ~ *Dopsza* (1332—5/Pp.Reg.: *Dopsa*: uo.) a régiségben *Dompsza* (1332—5/Pp.Reg.: *Dompsa*: uo.) változatban is adatolható: a bilabiális *p* elé az ugyan-csak bilabiális *m* másodlagosan került be, a *Nempti*, *Szempse*-féle, korábban tárgyalt alakokhoz hasonló fonológiai struktúrát hozva létre. Ugyanez játszott közre a szláv eredetű *Járebina* (1329: *Jarubina*, Szepes vm.: Cs. 1: 258 > 1799: *Járebina*: FNESz.; vö. szlk. *Jarabina* hn.) vagy a mai *(Tarca)dobó* (1423: *Dobow*, Sáros vm.: Cs. 1: 293; vö. szl. *Dubov* hn.) régi *Dombó* (1278/348: *Dombomezew*: FNESz.) hangalakjának létrejöttében. Megjegyzendő azonban, hogy a szláv nyelvekben található *Dubov*-féle helyneveknek a töve a **dǫbrъ* 'tölgy' szó, s amennyiben a szláv nazális magánhangzók denazalizációja előtt került át a helynév a magyarba (s a két hangalak kronológiai viszonyai talán ezt támogatják inkább), *m* hangeleme hanghelyettesítés miatt elsőlegesnek, etimologikusnak tartandó. A fonetikai okokon túl további kettős asszociáció is elősegíthette a szláv *Žabokreký* átvételeként a magyarban megjelenő *Zsábokrék* (1282: *Zabakrek*, Turóc vm.: FNESz.) helynév *Zsámbokrék*-té (vö. 1534: *Sambok Rethe*: FNESz.) alakulását: az ismeretlen eredetű, de igen korai adatolású *zsombék* (és másrészt a *rét*) köznév mellett a személynévi eredetű *Zsámbék* ~ *Zsámbok* helynevek alaki hatásával is feltétlenül számolnunk kell.

A hiátustöltőként jellegzetes *h*, *j* és *v* hangok inetimologikus megjelenése mássalhangzós környezetben sem példátlan, noha lényegesen csekélyebb mértékű, mint az intervokális helyzetben való feltűnésük. A *h* betoldódása a vizsgált névállományban mindig mássalhangzók után következett be, s minden esetben közsavak analógiás hatása magyarázhatja: a szláv eredetű *Vulkasz* (1226: *Vulcaz*) személynévből alakult Bars megyei *Valkász* (1231: *Wolcaz*: Gy. 1: 483, 1252: *Walkaz*: uo.) helynév a mai névrendszerben *Valkház*-ként szerepel, a Zala megyei mai *Keszthely* név a szláv *kostel* szóból származó helynév átvétele, s régi *Kesztely* (1247: *Keztel*: Cs. 3: 21) hangalakja a szláv előzményhez áll közel, a Veszprém megyei mai *Mencshely* régi *Mencsel* (1269: *Menchel*: Cs. 3: 242) változata német személynévből (vö. ném. *Mentzelin* szn.: FNESz.) alakult. Az első példában a *-ház*, az utóbbi kettőben pedig a *-hely* közszo (s mindegyik esetében az ilyen utótagú nagyszámú helynév) analógiája eredményezte és tartotta fenn máig a *h* betoldódását. (Ez a jelenség a közsavaknál is megfigyelhető; vö. NYÍRKOS, InetMsh. 101.)

A *j* mássalhangzós környezetben inkább mássalhangzók után jelentkezik szervesen hangként, de ritkán azok előtt is felbukkan (ugyanehhez a közsavaknál l. NYÍRKOS i. m. 78—81, 92—4). Utóbbira az *észak* > *éjszak* (1864: *Éjszakhegy*: FNESz. *Észak-hegy*) közszo vagy a *Keme* (1138/329: *Keme*: AKSz. 188) személynévből *-cs* képzővel alakult *Kemecs* (1323/XIV.: *Kemech*, Abaúj vm.: Gy. 1: 109) > *Kemejcs* (1335: *Kemeych*: uo.) helynevet hozhatjuk példaként. Az előbbi láthatjuk ugyanakkor például a helynevek *nyárjagy* (1237—40: *Naryhag*, Veszprém vm.: FNESz., 1478: *Mezewnyaryagh*, Borsod vm.: Cs. 1: 176) vagy *fűzjes* (1320: *Fizieschergeteg*, Bihar vm.: Gy. 1: 622) közszoí, illetőleg a *Keszű* (1232>347: *Kezew*, Gömör vm.: Gy. 2: 515, *Kezupataka*: Gy. 2: 458, 515)

> *Keszjű* (1323: *Kezyw*, Gömör vm.: Gy. 2: 516, *Kezywpotoka*: uo.) vagy esetleg a *Tisza* (1075/+124/+217: *Tiza*: Gy. 1: 881) > *Tiszja* (+1037/[1240 e.]/+330: *Tyzya*: Gy. 1: 898) tulajdonnévi lexémaiban. Jegyezzük meg mindamellett, hogy a *Tyzya* lejegyzés mögött nagyobb valószínűséggel gyaníthatunk latinós alakot [ticia] olvasattal: a *Tisza* víznév korai adatai között ugyanis feltűnő a latin nyelvűek dominanciája (l. HA. 1—2.).

A *v* betoldódására mássalhangzós környezetbe meglehetősen bizonytalan példák említhetők csupán: talán idetartozhat a mai (*Temes*)*ság* régi *Svág* (1332—7: *Swag*, Temes vm.: FNESz.) alakváltozata, amennyiben nem elírás, illetőleg a *Medes* (1290/303/479: *Medus*, Nógrád vm.: Gy. 4: 209) > *Medves* (1341: *Medues*: uo.) helynév, amennyiben alapszava a *med* 'száraz' lexéma. A látszólag ideiglenesen *v* betoldást mutató *Régeny* (1313: *Regun*, Bihar vm.: Gy. 1: 656; vö. 1180 k.: *Regun* szn.: FNESz. *Regöly*) > *Régvény* ([1177/1202—3]/XV.: *Reguen*: Gy. 1: 656), *Seregélyes* ([1272—90]>340: *Serege-lyes*, Fejér vm.: Gy. 2: 403) > *Seregvélyes* (1258/520 k./XVII.: *Sereguels*: Gy. 2: 403), illetve *Zebegény* (1280: *Zebegen*, Nógrád vm.: Gy. 4: 226) > *Zebegvény* (1295: *Zebe-guen*: Gy. 4: 261) adatok mögött inkább helyesírási kérdést kell gyanítanunk: a *g* hang *gu* betűkapcsolattal való jelölését, amely a kancelláriai helyesírásban palatálisok előtt nem ritka (vö. KNIEZSA ISTVÁN, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952. 51). Elmaradt ugyanakkor a *v* név belsejében a *Gardván* (1275: *Garduan*: FNESz.) személynévből való *Gardánfalva* (1424: *Kardanfalwa*, Közép-Szolnok vm.: Cs. 1: 557, ill. KÁZMÉR, Falu 165), a *Pervény* (1219/550: *Peruen*: ÁKSz. 271) személynévből való *Perény* (1220/550: *Puruen*, Abaúj vm.: Gy. 1: 131 > 1299: *Peryn*: uo.), illetve speciálisan név elején a német *Wigman* személynévből alakult régi *Vigmán* (1233: *Wigman*, Komárom vm.: Gy. 3: 423) > mai *Kis-* és *Nagyigmánd*, a *Visabor* személynévből alakult *Visabor* (1238: *Ysobur*, Zala vm.: FNESz.) > *Isabor* (1232: *Ysobur*: uo.), vagy a szláv *Vidrany* átvételeként magyarázható (*Novaj*)*idrány* (XV.: *Idrány*, Abaúj vm.: FNESz.) helynévben (ehhez l. még KISS, FNyFejl. 24 is).

A mássalhangzós környezet által előhívott inetimologikus mássalhangzókra *ö s s z e - f o g l a l ó a n* a következőket jegyezhetjük meg. A legnagyobb arányban ez a fonetikai helyzet az *l*, illetve az *n* és a *p* hangoknak kedvezett. Más mássalhangzók — mint az *r*, *g* ~ *k*, *d* ~ *t*, *m*, *h*, *j*, *v* — lényegesen ritkábban tűntek fel másodlagos, inetimologikus hangokként a helynevekben, így általánosabb megállapításokat csak az előbbiekre kapcsán nyílt módunk tenni. Az *l* betoldódása jórészt szláv *-óc* ~ *-ócs* végű jövevénynevek hangtestét módosította (változást idézve elő az előtte álló magánhangzó hosszúságában is), s főképpen az ómagyar kor utolsó századaiban. Megkockáztathatjuk annak a feltevését is, hogy az *l*-nek éppen a helynevekből felbukkanása szolgáltatott mintát a közszavakbeli inetimologikus megjelenéséhez is. Míg a betoldódás nagyjából ideiglenes, az ellentétes folyamat, az *l* kiesése csaknem kizárólagosan stabil hangalakot hozott létre. Főképpen személynévi eredetű helyneveket érintett ez a módosulás, elsősorban *lt* ~ *ld* végű német személynévi eredetű helyneveket. Azt, hogy időleges vagy végleges változást hoz-e egy inetimologikus mássalhangzó, az adott nyelv általános (hangszerkezeti) törvényszerűségei határozzák meg. A mássalhangzók végleges betoldódása vagy csupán időleges megjelenése (itt és más hangoknál egyaránt) számos esetben névhasadást, alaki elkülönülést idézett elő az azonos etimológiai előzményből magyarázható helynevek között.

Az anorganikus *n* megjelenése *d* ~ *t* mellett a leggyakoribb, de *c* ~ *cs*, valamint *k* ~ *g* melletti felbukkanására is szép számmal vannak adatok. A *p* másodlagos betoldódását meglehetősen homogén fonetikai környezet hívta életre: szinte kizárólag két mássalhangzó közötti helyzetbe kerül be, ahol az első mássalhangzó az *m*. Megjelenése ebben a pozícióban lényegében fonetikai szükségszerűség, inetimologikus hangként tehát valamelyest másképp viselkedik az előzőekhez képest.

Inetimologikus mássalhangzók megjelenésének mássalhangzós környezetben többféle magyarázata lehet. Legnagyobb arányban hangfiziológiai-fonetikai okok hívják életre őket, de számolhatunk emellett az analógia hatásával vagy az asszociációs változás lehetőségével is.

5. És végezetül még egy általános megjegyzés. Az egyes hangoknál, jelenségeknél bemutatott példák száma tovább szaporítható, és nem csupán újabb és újabb adatok bevonása révén, hanem a meglévő ismeretlen vagy bizonytalan eredetűek etimológiájának a tisztázásával is. Az etimológia bizonytalanságai miatt ugyanis számos esetben nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy egy szóban, egy névben van-e anorganikus hang. Ez persze más oldalról azt is jelzi, hogy „Az anorganikus hangok vizsgálata szoros összefüggésben van az etimológiai kutatásokkal: megállapításai függenek az eddigi eredményektől, de vissza is hatnak azokra.” (ZELLIGER: MNy. 1996: 482).

TÓTH VALÉRIA

Inetymological consonants in early Hungarian place names

Inetymological sounds are surplus vowels or consonants that are added to the etymon, or the original sound structure of a word, in the course of its historical development. Their occurrence in Hungarian common words has been discussed in two monographs by István Nyirkos, but their role in proper names has not been studied so far in a comprehensive manner. This paper investigates the appearance of inetymological consonants mainly in the place name material of 11–14th-century documents. — The most frequent cases, as with common words, involve hiatus resolution. Sequences of two adjacent vowels are often broken up by *j*, *v*, or *h*. In consonantal environments, it is *l*, *n*, and *p* that are most often inserted, but *r*, *g* (~ *k*), *d* (~ *t*), *m*, *h*, *j*, *v* also occur. The paper deals with the phonetic contexts of inetymological consonants in detail, it tries to reveal the phonetic reasons, as well as some extraphonetic ones, for these sound changes.

VALÉRIA TÓTH

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A tulajdonnevek szerepe egy különleges szócsoporth kialakításában

Bodri, beszari, betoji, becsali, csali, csücsöri, csihi-puhi, facsari, habari, hadari, hányaveti, hunyori, játszi, kupori, lesipuskás, lóti-futi, maradi, rátarti, szájtáti, ugrifüles, tutyimutyi, vicsori, vigyori, zsugori. — Mi a közös ezekben a szavakban? Az, hogy ha szerkezetüket tekintjük, a követhetőképp tagolhatók: igető + képző. De milyen képző az *-i*? RUZSICZKY ÉVA szerint (A szóképzés: MMNyR. 1: 386) kicsinyítő jelentésű, tréfás vagy gúnyos színezetű melléknévképző. Ha azonban a TESz.-ben nézzük meg például a *zsugori*-t, ezt találjuk: „az igetőnek igenévi származéka a *zsugori*”. Hova soroljuk tehát ezt a HORGER által „névszóvá vált igealakok”-nak nevezett csoportot (A magyar igeragozás története. Szeged, 1931. 75): a mellékevek vagy az igenevek közé? Lehet-e egyáltalán *-i* képzős melléknévi igenév?

Az igenevek csoportja a mai magyarban jellegzetes kategória, jellegzetes képzőkkel, jellegzetes funkciókkal. Arra, hogy az igeneveket és az igéből képzett mellékeveket egymástól elkülönítsük, a szakirodalom több szempontból álló rendszert dolgozott ki (ennek legutóbbi összefoglalása: SZILASSY ESZTER, Melléknévi igeneveink mondatbeli szerepéről: MNy. 41. 2003: 597). E szempontrendszer szerint a fent megnevezett szavak inkább melléknévi tulajdonságokkal jellemez-